

BESCHAVINGSARBEID IN DE ROTTERDAMSE NOODWONINGCOMPLEXEN 1940-1970

DOOR DICK RACKWITSZ

Nog altijd kan men in Rotterdam restanten vinden van de noodwoningencomplexen die na het mei-bombardement van 1940 voor de daklozen werden gebouwd. Binnen de driehoek: Molenvliet, Ogiersingel en Jan Vrijlandtsingel, direct ten zuiden van Tuindorp Vreewijk, ligt nog een groot deel van Smeetsland, het complex dat daar in 1941 werd gebouwd. Ook in Overschie, ten zuidwesten van de luchthaven, ligt nog een dergelijk wijkje: Landzicht. Samen vormen zij de restanten van de zeven complexen noodwoningen die in 1940/1941 werden gebouwd. Vroeger bevond zich nog een drietal van deze wijkjes tussen het Noorderkanaal en de spoorweg naar Utrecht (het Utrechtse dorp, het Gelderse dorp en het naamloze dorp met houten noodwoningen). Ter hoogte van het Zuidplein lag het Brabantse dorp en tenslotte, in het noordoosten van Vlaardingen, het noodwoningencomplex in de Babberspolder.

Dit artikel gaat over de bewoners van deze noodwoningen, meer in het bijzonder over hen die in de houten noodwoningen aan de Noorderkanaalweg of in het Brabantse dorp woonden. Deze twee complexen gingen al vrij snel een bijzondere rol vervullen, naast die van tijdelijke huisvesting. Het werden wooncomplexen waar de gemeente Rotterdam stadsgenoten concentreerde die door haar als asociaal werden beschouwd. Op die manier dacht men beter controle op hen te kunnen uitoefenen en hen, met begeleiding en zonodig onder dwang, tot meer acceptabeler leden van de Rotterdamse bevolking om te vormen.

De asociale gezinnen

Het probleem van de asociale gezinnen, dat zich in veel verschijningsvormen en gradaties voordeed, was zeker niet typisch Rotterdams. In vrijwel alle grote steden kende men veel gezinnen die zich aan de rand van de maatschappij bevonden. Vaak betrof het gezinnen waarvan het hoofd de arbeiders-emancipatie vanaf het begin van de twintigste eeuw had gemist. Problemen als: een gebrekkige opleiding, werkloosheid, alcoholisme, enzovoorts leidden al snel tot een vicieuze cirkel, waaruit

men niet de kracht had te ontsnappen. Maar wat wél typerend was voor Rotterdam, was de geringe aandacht die deze problematiek in de vooroorlogse jaren had gekregen. In steden als Amsterdam, Den Haag en Utrecht waren vanaf de jaren twintig speciale wooncomplexen gebouwd, waar men probeerde om dit soort gezinnen betere (woon)-zeden bij te brengen om hen vervolgens weer in 'normale' woonbuurten op te nemen. Weliswaar bleek dit niet de oplossing voor alle kwalen - de concentratie leidde tot stigmatisering en de doorstroming was zeer beperkt -, maar in ieder geval beschikten die steden over beleid, faciliteiten en ervaring. Dat kon van Rotterdam niet worden gezegd.¹

Het Rotterdamse stadsbestuur heeft tot de Tweede Wereldoorlog niet vooropgelopen om voor haar sociaal zwakke burgers voor behoorlijke huisvesting te zorgen. Integendeel: toen de, mede op dat gebied werkzame Maatschappij voor Volkswoningen in de jaren twintig en dertig woningen nodig had om een doorstroom-systeem voor deze gezinnen op te zetten, was de gemeentelijke hulp bijzonder gering. Weliswaar werd een aantal oude huisjes aan de Westzeedijk beschikbaar gesteld, maar toen die moesten worden afgebroken kwam er geen alternatief. Bij het uitbreken van de oorlog beschikte Volkswoningen alleen nog over een deel van het z.g. 'Witte Dorp' in Oud-Mathenesse, maar van enige doorstroming kon geen sprake meer zijn.

Ook op algemeen maatschappelijk terrein was er nauwelijks groeps-gewijze aandacht voor deze achterblijvers. In grote getale woonden zij bij het uitbreken van de oorlog nog in de oude binnenstad, waar de huren en de inkomens het laagst waren. En, zoals bekend vielen daar de bommen. Van de 8000 woningen die in 1940 onbewoonbaar waren verklaard of daarvoor op de nominatie stonden, werden er in de meidagen 5000 verwoest. Het zal duidelijk zijn dat zich onder de circa 80.000 daklozen zeer velen bevonden die tot de armste en sociaal zwakste groepen behoorden. De verwoestingen werden aangericht bij hen die dat het slechtst konden dragen. Zo kreeg Rotterdam niet alleen te maken met een ernstig woningtekort, maar ook met de vraag wat men met de sociaal zwakke gezinnen aan moest.²

De bouw van de noodwoningen en de selectie van de bewoners.

De berekening van het aantal op korte termijn benodigde woningen heeft, gelet op het grote aantal van circa 80.000 daklozen, tot een opmerkelijk lage uitkomst geleid, te weten 5400 stuks.³ Dit lage aantal werd bereikt door hen die uit Rotterdam waren gevlucht, geen toestemming tot terugkeer te geven, tenzij zij konden aantonen over pas-

sende huisvesting te beschikken. Als sanctie werden steuntrekkers met inhouding van steun bedreigd. Het Centraal Evacuatie Bureau, in Rotterdam opgericht om de uitstroom en de toekomstige terugkeer van stadsgenoten te regelen, ging ervan uit dat ook niet-steuntrekkers door gebrek aan woonruimte voorlopig wel zouden wegblijven. Verder werd bepaald dat alleenstaanden geacht werden om zichzelf te kunnen bedruipen. Het betrof hier een groep van ongeveer 10.000 mensen. Tenslotte was er ook nog een behoorlijk grote categorie die door familie of vrienden in Rotterdam zelf werd opgevangen, dan wel in staat was om op eigen kracht woonruimte te vinden. Wie bleven er uiteindelijk als woningzoekend over? Zij die niet over voldoende inkomen, vermogen of relaties beschikten om zichzelf te redden. Onder hen bevonden zich veel langdurig werkloze steuntrekkers en andere financieel en sociaal hulpbehoevenden. Na het bombardement verbleven zij in door de gemeente inderhaast ingerichte noodverblijven in schoolgebouwen, maar ook wel op volkstuincomplexen, op bootjes, in schuurtjes en zelfs wel in de open lucht.

De gemeente heeft snel op deze noodsituatie gereageerd. Eind mei 1940 waren de plannen voor een complex van 210 houten noodwoningen, te bouwen aan de Noorderkanaalweg ter hoogte van het Lisplein, gereed en eind augustus kon de inschrijving worden geopend voor de bouw van drie complexen stenen noodwoningen. Deze drie staan bekend als het Gelderse dorp aan het Noorderkanaal ter hoogte van de Statenweg (160), het Utrechtse dorp idem ter hoogte van de Schieweg (110) en het Brabantse dorp aan het Zuidplein (525). De benaming van deze complexen voert terug op de straatnamen die afgeleid waren van plaatsen in die provincies. Het complex houten noodwoningen kende geen straatnamen, omdat men verwachtte dat het weer snel zou kunnen worden afgebroken. De straatjes in dit complex waren geletterd, dit in schrille tegenstelling tot de toekomstige bewoners.

Zo kwamen in Rotterdam in 1940/1941 1005 noodwoningen gereed, korte tijd later, in 1941/1942, gevolgd door 515 woningen in Smeetsland in de toen nog zelfstandige gemeente IJsselmonde, 200 in de nog zelfstandige gemeente Overschie en tenslotte 410 in de Babberspolder te Vlaardingen. In totaal 2130 noodwoningen voor circa 7500 personen. Meer was niet mogelijk gebleken door gebrek aan grond, geld en materialen, maar veel meer werd ook niet nodig geoordeeld omdat grote groepen Rotterdammers min of meer gedwongen buiten de stadsgrenzen verbleven en omdat verlichting werd verwacht van de bestaande bouwprogramma's. Vrij snel na de ramp

kwamen zo de eerste Rotterdamse noodwoningen tot stand, bestemd voor de '... in Rotterdam emplooi hebbende, in het algemeen weinig draagkrachtigen onder de getroffen'.⁴ Deze omschrijving zou kunnen worden aangevuld met: 'die huis en haard verloren hadden, in veel gevallen doden of gewonden in hun naaste omgeving te betreuren hadden, de verschrikkingen van een bombardement en een stadsbrand waren ontvlucht en die de sociale structuren waarin zij leefden vernietigd zagen'.

De toewijzing van de noodwoningen vond plaats door de in 1940 in het leven geroepen gemeentelijke Huisvestingscommissie. Deze kreeg direct met flinke problemen te kampen, omdat men op twee gedachten hinkte: enerzijds moesten de getroffen uit het oude centrum zo snel mogelijk worden geholpen, maar anderzijds stond daarbij voorop dat de noodwoningen slechts aan nette gezinnen zouden worden toegewezen; de krottenbuurten waren door het bombardement opgeruimd en mochten niet terugkeren. Maar juist daar hadden nogal wat gezinnen gewoond die onder de noemer 'asociaal' vielen! Het door de gemeente gedurende lange tijd onderbelichte probleem van de asociale gezinnen was plotseling zeer manifest geworden. Het krampachtige, dualistische uitgangspunt van de Huisvestingscommissie bleek dan ook niet houdbaar. Reeds in augustus 1940 notuleerde zij dat het beter was om asociale gezinnen in een noodwoning te plaatsen dan hen in een noodtehuis te laten blijven '... waar zij nog meer kwaad kunnen stichten'.⁵ In september 1940 gaf de commissie als haar mening dat er voor ongeveer 30 gezinnen uit de oude binnenstad een geïsoleerd complex nodig was '... aangezien zij niet tussen behoorlijke mensen konden worden geplaatst'. Langzamerhand werd toch wel duidelijk dat men de asocialen, wie of wat dat dan ook mochten zijn, niet kon weren.⁶ Door dit dualistische beleid kwam in de noodwoningcomplexen een gemêleerde bevolking tot stand. Hulpverlenende instanties kregen echter vooral met de sociaal zwaksten te maken. Daardoor ontstond gemakkelijk het beeld dat alle bewoners in meer of mindere mate asociaal waren.⁷ Rapporteurs die iets verder keken, meldden dan ook vaak enigszins verrast dat er ook heel gewone mensen woonden, ja zelfs dat er hele straten waren met bewoners waar niets op aan te merken was. De generalisatie van asocialiteit zou een aantal gezinnen later nog zwaar opbreken.⁸

In de selectie van de eerste bewoners van de houten noodwoningen aan de Noorderkanaalweg is de oorspronkelijke doelgroep het duidelijkst herkenbaar: alle gezinnen waren afkomstig uit een verwoeste straat, meer dan de helft van de gezinnen had een eerste opvang-

periode in een noodtehuis doorgebracht en de inkomens en beroepen geven een zeer bescheiden niveau te zien. De inkomens varieerden van f 10,- tot f 30,- per week (de steunuitkering beliep ongeveer f 10,-). Als beroepen werden vermeld: los-arbeider, terreinknecht, kolenwerker, voerman en dergelijke. Ongeveer de helft van het aantal gezins-hoofden was tijdelijk als puinruimer tewerkgesteld. De eerste populatie van de andere Rotterdamse complexen zal hier niet veel van hebben afgeweken. Volstrekt anders lag dat daar waar op 'vreemde' bodem werd gebouwd; de gemeenten Overschie en IJsselmonde werden eerst in de loop van 1941 geannexeerd.

Ondanks het feit dat de Rotterdamse Huisvestingscommissie ook in die gemeenten én in Vlaardingen bevoegd was om de noodwoningen toe te wijzen, hebben met name de gemeentebesturen van IJsselmonde en Vlaardingen zich heftig, en met succes, verzet tegen teveel Rotterdamse inmenging op hun grondgebied. De in de randgemeenten gebouwde complexen waren in eerste instantie bedoeld voor de terugkeer naar (de omgeving van) Rotterdam van geëvacueerde stadsge-noten die werk, of uitzicht op werk, in Rotterdam hadden. In beide gemeenten bestond echter de vrees dat de complexen zouden worden overspoeld door asociale gezinnen, die niet alleen voor overlast zouden zorgen, maar ook steun zouden verlangen.

In IJsselmonde deed men er alles aan om greep op de verhuur te krijgen; de huren werden kunstmatig zo hoog gesteld dat, zoals triomfantelijk door de burgemeester werd aangegeven, steuntrekkers deze huur niet zouden kunnen opbrengen. Ook zocht men vanuit IJsselmonde contact met de Regeringscommissaris voor de Wederopbouw, dr. ir. J.A. Ringers, en met succes. De Huisvestingscommissie trad nog wel in het strijdperk voor de door haar geselecteerden, maar het mocht niet baten.⁹ In september 1941 deelde de voorzitter van de commissie, de heer A. Lührs, tijdens een vergadering van de commissie mede dat hij persoonlijk verantwoordelijk was gesteld voor de selectie van IJsselmonde. Vrijwel tegelijkertijd werden enkele gezinnen uit IJsselmonde naar het Brabantse dorp aan het Zuidplein overgeplaatst.¹⁰

Vlaardingen voerde de strijd tegen de asociale iets minder hard dan IJsselmonde, maar het uiteindelijke resultaat was hetzelfde. Hier constateerde men al snel dat zich onder de bewoners asociale bevonden, alhoewel Rotterdam beloofd zou hebben dat deze daar geweerd zouden worden. De maatschappelijk werkster van de Vlaardingse woningstichting meldde onder meer dat er kleinvee in de woningen werd gehouden en dat de binnenbetimmering, inclusief de ingetimmerde ledikanten, als brandhout werd gebruikt; een verwarring tussen woon-

en stookgenot die wij nog vaker zullen tegenkomen. Uiteindelijk ging men in Rotterdam voor de Vlaardingse kritiek overstag. Circa twintig gezinnen verhuisden gedwongen naar het houten complex aan de Noorderkanaalweg, dan wel naar het Brabantse dorp. De huizen in de Babberspolder werden overigens eind 1942 in volledig beheer aan de Vlaardingse woningstichting overgedragen. Het complex lag te ver van Rotterdam om erg aantrekkelijk te zijn. De bevolking bestond al snel voor een groot deel uit vaklieden die op de Vlaardingse en Schiedamse werven werkten. In feite was het complex in de Babberspolder toen niet langer een noodvoorziening voor oorlogsslachtoffers, maar werd het een eenvoudige, tamelijk gewilde arbeiderswijk die pas in de jaren negentig het veld moest ruimen voor nieuwbouw.¹¹

Zo ontstond al snel een hiërarchie binnen het geheel van de zeven complexen. Bovenin de hiërarchie stonden de Babberspolder in Vlaardingen en Smeetsland in IJsselmonde, waar men de selectie van bewoners had weten te beïnvloeden. Onderaan werden de houten noodwoningen en het Brabantse dorp aangetroffen. Naar deze laatste twee complexen werden de gezinnen verwezen die niet langer in Vlaardingen of IJsselmonde mochten blijven. Dit beeld was ook al snel bekend bij de gezinnen die in de noodtehuizen op de toewijzing van een woning wachtten. Met succes protesteerden zij soms tegen het aanbod van een woning in één van de laagst geklasseerde dorpen. Dit had natuurlijk wel als resultaat dat deze zich in een snel neergaande spiraal bevonden. Het oorspronkelijke uitgangspunt - geen asocialen in de noodwoningcomplexen - was, zoals wij zagen, al snel verlaten. Daarvoor in de plaats was een gemêleerde bevolking ontstaan, waarbij de melange in de twee complexen die het laagst in de hiërarchie stonden wel erg, en steeds nadrukkelijker, asociaal rook. Dáár met name zouden de bewoners aan den lijve ondervinden wat het was om in een 'asocialen-complex' te wonen en aan die twee complexen zal nu verder aandacht worden besteed.

Sociale Zaken en de bewoners van de Noorderkanaalweg

De eerste houten huizen kwamen eind september 1940 klaar. De bouwkwaliteit was miserabel: op al het materiaal was bezuinigd. Er waren van meet af aan ernstige lekkages, doorslaande muren en verzakkingen. Al in het eerste jaar moesten enkele woningen wegens verzakkingen buiten gebruik worden gesteld. Het terrein was verhard en opgehoogd met het puin uit de binnenstad. Daar moet men zich snel op thuis gevoeld hebben, want er was aanvankelijk geen grond over aangebracht: wonen op je eigen puin dus.

77. Houten noodwoningen aan de Noorderkanaalweg, 1940.

Foto Polygoon. Coll. GAR.

De meeste gezinnen die dakloos geworden waren, bezaten weinig of niets meer. Voor het verloren gegane huisraad werd een schade-uitkering gegeven, die gebaseerd was op de huurwaarde van de vroegere woning, met een minimum van f 300,-. Gezien de herkomst van de meeste bewoners was meestal dit minimum-bedrag van toepassing. De nieuwe bewoners kregen dit bedrag echter niet in handen, omdat men bang was dat het geld dan niet goed besteed zou worden. Aan een nette bewoning en inrichting van de noodwoningen werd groot belang gehecht; de krotten uit de binnenstad waren voorgoed verleden tijd! Volgens de directeur van de Dienst Sociale Zaken had de toewijzing van een noodwoning en de goede inrichting ervan mede een sociaal-educatief karakter.¹²

Het gebrek aan vertrouwen in de bewoners bleek al bij de inrichting; zij werden daarbij volledig buitengesloten. Van de schade-uitkeringen werden door Sociale Zaken alle woningen volstrekt uniform ingericht. Toen de rekening werd opgemaakt, bleek er per woning f 12,- te resteren. Hiervan werden een spiegel, een kledingborstel en een prent van de Laurenstoren aangeschaft. Zo kreeg elk huisje dezelfde wandversiering; een fraai voorbeeld van openbaar kunstbezit avant la lettre. Eén van de leveranciers bood ter gelegenheid van de oplevering van het complex een cadeau aan: een ingelijste prent (alweer), met de suggestie

dat deze als prijs zou kunnen dienen voor een te organiseren tuinwedstrijd. Ongetwijfeld goed bedoeld, maar wel een beetje cynisch, omdat er immers alleen nog maar puin te bekennen was. Overigens kregen de bewoners van de andere complexen iets meer invloed bij de inrichting van hun nieuwe woning. Weliswaar kwam er nog altijd geen baar geld op tafel, maar men mocht in ieder geval zelf de inrichting uitzoeken. Maar wel bij leveranciers die door Sociale Zaken waren aangewezen. Daartoe werd een uiterst gedetailleerde regeling opgezet, die bij de betrokken bewoners op erg veel weerstand stuitte, enerzijds vanwege de betutteling en anderzijds vanwege het feit dat de gedwongen winkelnering prijsopdrijving en het aanbieden van winkeldochters tot gevolg had.¹³

Het Woningbedrijf kwam al snel tot de overtuiging dat onder de bewoners van de noodwoningcomplexen maatschappelijk werk nodig was. Voor velen was de overgang van een noodtehuis naar een zelfstandige woning te groot geweest. Volgens de inspectrices van het Woningbedrijf, medewerksters die ook een soort eerstelijns maatschappelijk werk uitvoerden, liepen de bewoners uiteen van zeer netjes tot in hoge mate asociaal. Alhoewel het onduidelijk bleef wat precies met die laatste term werd bedoeld, was al wel duidelijk dat delen van de eigen woning als stookhout werden gebruikt. Later zou overigens blijken dat dit stookgedrag, dat een voortdurende bron van ergernis voor Sociale Zaken was, in de oorlog een wijdverbreid verschijnsel werd: in Rotterdam ging ongeveer 45% van het interieur van de huizen voor de bijl!¹⁴ Men kan gerust aannemen dat een flink deel van de bewoners van de noodwoningen niet tot de Rotterdamse fine fleur behoorde; ook de kinderpolitie, de voogdijraad en Sociale Zaken drongen erop aan, meer aandacht en leiding aan de asociale gezinnen te geven. Met name aan de Noorderkanaalweg, in het Brabantse dorp en in Landzicht werd maatschappelijk werk noodzakelijk geacht. Toch mag hierbij ook worden bedacht dat waarschijnlijk uitingen van bittere armoede, ontheemding en oorlogstrauma's als asociaal gedrag werden bestempeld. De woningen en de woonomgeving, die sterk met aangrenzende buurten contrasteerden, benadrukten dat beeld alleen nog maar. Bewoners die door de gemeentelijke diensten niet als asociaal werden bestempeld, hebben dit beeld later altijd ontkend, of tenminste gerelativeerd. Uit interviews klinkt altijd door dat er armoede heerste, maar dat er veel saamhorigheid en gezelligheid was; voor de term 'asociaal' bestaat bij hen weinig begrip.¹⁵

In mei 1942 vroeg het Woningbedrijf toestemming aan de burgemeester om in de verschillende complexen met maatschappelijk werk

te beginnen, omdat bij veel gezinnen de woonzeden, die in de oude binnenstad al te wensen overlieten, door de moeilijkheden van de oorlog nog verder waren gedevalueerd. In juni van dat jaar begon vervolgens een proefneming, die echter beperkt bleef tot de houten noodwoningen. Er werd één maatschappelijk werkster met twee assistenten ingezet. Tezelfdertijd werd bepaald dat dit complex uitsluitend door asocialen zou worden bewoond. De andere gezinnen moesten zo snel mogelijk verhuizen, maar omdat er nauwelijks woningaanbod was, ging dit erg langzaam. Om toch een duidelijke scheiding aan te brengen, werd tot een interne verhuizing besloten: aan de Noorderkanaalweg woonden de beste gezinnen voortaan in straat 'A' (de straten waren immers geletterd!). Naarmate men lager op de sociale ladder stond, woonde men 'verder in het alfabet'. Zo wisten de bewoners, hun familie en vrienden en ook de postbode, precies op welk sociaal niveau een gezin was getaxeerd. De gewenste uittocht van 'gewone' gezinnen en minder-asocialen zou gedurende de hele oorlog een probleem blijven. In juli 1944 woonden er nog altijd 44 gezinnen die niet als asociaal werden beschouwd. Sociale Zaken dringt er dan op aan dat zij vertrekken, omdat zij bij een eventuele evacuatie in een noodtehuis opgenomen dreigen te worden.

Al snel na de introductie van het maatschappelijk werk door het Woningbedrijf begon Sociale Zaken zich ook steeds meer op dit gebied te profileren, zij het dat de toon daar nogal wat steviger was. In november 1942 verschijnt een lijvig document van de hand van een commies van Sociale Zaken, de heer J.H. Geijs. Hij geeft een uitvoerige beschrijving van de problemen die asocialen veroorzaken. Naar zijn mening kan alleen een keiharde benadering van deze mensen werken. Hij ontwikkelt in zijn notitie een plan voor streng afgescheiden woonwijken, waar het leven onder dwang zou moeten plaatsvinden: '... een soort politioneel Maatschappelijk Hulpbetoon; een laatste kans tot reclassering.' De chronische gevallen konden volgens hem maar beter worden gesteriliseerd.¹⁶

In 1943 werden de duimschroeven aan de Noorderkanaalweg verder aangedraaid. Sociale Zaken verplichtte de huisvrouwen toen om cursussen naaien, koken en wassen te volgen, op straffe van inhouding van de steunuitkering. Bovendien vond men dat zij door huishoudelijke hulpen moesten worden bijgestaan, eventueel met de bevoegdheid van een gezinsvoogdes. Om gesjoemel met bonkaarten en eten te voorkomen, zouden de bonnen moeten worden ingenomen en zouden de asocialen collectief en onder politietoezicht moeten eten. Voor de werkschuwen zou een werkkamp, eventueel een strafkamp moeten

worden ingericht.¹⁷ De politie zag het echter allemaal niet zo zwaar in: Sociale Zaken klaagde voortdurend over laksheid van die zijde die erop neerkwam dat men geen rondes wilde lopen en onvoldoende optrad bij het opsporen van de daders van sloopacties. De waarnemend commissaris van politie, de heer Bontebal, weigerde echter ronduit om het complex te bewaken, omdat hij daarin een overeenkomst met nazi-praktijken zag.¹⁸

Half juni 1943 werd Sociale Zaken beheerder van de houten noodwoningen. Terstond wordt dan het maatschappelijk werk van het Woningbedrijf terzijde geschoven omdat '... de Woningstichting een humanistische visie heeft die niet meer bij deze tijd past.'¹⁹ Maatschappelijk werkers moesten houding en gedrag van de bewoners observeren en in kaart brengen; vervolgens werden daar waarderingscijfers aan toegekend en een diagnose gesteld. Als dan bleek dat reclassering uitgesloten was, resteerden nog slechts dwang en onder-toezichtstelling. Deze denkwijze en deze praktijk zouden de oorlog overleven en de grondslag gaan vormen voor het naoorlogse Zuidpleinproject.

Eind 1943 verslechterde de toestand in het mistroostige complex aan de Noorderkanaalweg verder. De sloop van interieurs en van verzakte woningen neemt toe en de hygiënische toestand holt achteruit door de gebrekkige huisvesting en het tekort aan schoonmaakmiddelen. Schurft en hoofdluis zijn nauwelijks nog te bestrijden. De gedwongen collectieve maaltijden en de inlevering van de distributiebonnen lopen uit op scheldpartijen en op handgemeen, maar opnieuw verzoekt Geijs tevergeefs om politie-aanwezigheid. Ook de door hem gewenste omheining met prikkeldraad kwam er niet, omdat dat tijdens de oorlog een nogal veelgevraagd en dus schaars artikel was.²⁰

Op een ander terrein had Sociale Zaken meer succes. De arbeidsbureaus konden mannen wegens onmaatschappelijk gedrag verplichten om drie maanden naar een werkkamp te gaan. De meerderheid van de aangewezenen onttrok zich daar aan en de politie was opmerkelijk traag bij de opsporing. Sociale Zaken draaide voor de bewoners van de Noorderkanaalweg deze procedure om: eerst vond arrestatie van de geselecteerden plaats, waarna het arbeidsbureau alleen nog maar enkele formaliteiten hoefde te vervullen voordat zij op transport werden gesteld.

In januari 1945 gaf men bij Sociale Zaken de moed op dat de asocialen in de hand konden worden gehouden. Zij zouden terug moeten naar de noodtehuizen, of, zo mogelijk, naar de kampen van het Bureau Afvoer Burgerbevolking. Deze kampen, die voornamelijk in de vroe-

gere ontginningsgebieden in de noordelijke provincies lagen, waren in de crisistijd gebouwd om onderdak te geven aan de arbeiders in de werkverschaffingsprojecten. Zij beleefden een tweede jeugd, toen er in de oorlog evacuatieplaatsvonden in verband met de aanleg van de Atlantikwall. De 'goede' gezinnen werden bij particulieren ondergebracht, maar zij die minder hoog genoteerd stonden, werden vaak in deze kampen gehuisvest. Deze evacuatie-kampen werden dan ook al gauw 'asociale-kampen' genoemd. In Rotterdam slaagde men er tijdens de oorlog echter niet in om de bewoners van de Noorderkanaalweg daar naar toe te sturen. Het evacuatie-reglement stond dit in de weg, want zij waren immers niet dakloos en konden dus niet op basis van een evacuatie-bevel uit de stad worden verwijderd. In deze periode bevonden zich overigens nog altijd veel 'normale' gezinnen aan de Noorderkanaalweg: een lijst uit die periode vermeldt als zodanig 75 volwassenen en 163 kinderen. Van de doorstroming van deze groep was dus wel erg weinig terecht gekomen.

Zo hard als de aanpak van de volwassenen was, zo zorgzaam waren Geijs c.s. voor de jonge kinderen aan de Noorderkanaalweg. In het complex werd een crèche ingericht, waar zo goed en zo kwaad als het ging de jongste kinderen dagelijks werden beziggehouden, een warme maaltijd kregen en in bad werden gestopt. De leidster van deze crèche, mejuffrouw Van Gorcum, ontpopte zich tot een ware Florence Nightingale. Begin 1945 had zij nog altijd de zorg voor ongeveer 40 kleintjes die zij elke dag zo goed mogelijk verzorgde en opknapte. Maar de volgende dag waren zij opnieuw haveloos en hongerig. Elke dag moest zij bij thuiskomst een verbeterde strijd voeren om zichzelf en haar kleding te ontluisen, maar elke dag ook ging zij weer terug naar de Noorderkanaalweg. Tezelfdertijd bleef Sociale Zaken de Rotterdamse winkeliers belagen met smeebeden om hulp voor deze kinderen. In april wilde mejuffrouw Van Gorcum als wanhoopsdaad nog een groot huis huren, om daar samen met haar moeder en alle kleintjes in te trekken. Het werd haar, in haar eigen belang, met klem afgeraden, maar gelukkig was het einde van de oorlog toen ook dichtbij.

Naar Drente

Na de bevrijding lag het complex aan de Noorderkanaalweg er triest bij. Uit Duitsland terugkerende dwangarbeiders schrokken van de staat waarin zij huis en gezin terugvonden. Schrikken deden ook de Canadese bevrijders, maar die hielden niet van halve maatregelen. Op 11 juni 1940 begon het 321^e detachement Civil Affairs de bewoners af te voeren, te beginnen met de straten A en B, de beste gezinnen. Zij

werden in legervrachtauto's naar het zwembad aan de Van Maanenstraat gebracht, waar zij werden gewassen, ontluisd en van nieuwe kleren voorzien. Vervolgens werden zij naar het zogenaamde 'landverhuizershotel' van de Holland-Amerika Lijn gebracht. De Canadezen hadden Sociale Zaken vooraf niet over hun actie ingelicht. Geijs was 'not amused', ook al door het feit dat iedereen nu, zeer geïmproviseerd, op een kluitje in het landverhuizershotel zat en niemand wist, wat nu te doen. Terug naar de Noorderkanaalweg was uitgesloten; de Canadezen vonden dat er eigenlijk de brand in moest, maar dat vond de gemeente toch zonde van het hout. Het complex werd direct na het vertrek van de laatste bewoners afgebroken, voor zover de bewoners dat al niet zelf gedaan hadden.

Intussen had vanaf het moment van ontruiming druk overleg plaatsgevonden tussen de burgemeester, Sociale Zaken, de evacuatie-commissaris en de bevrijders, over de vraag wat nu te doen. De directeur van Sociale Zaken, de heer Van Walsem, wist het wel. Volgens hem hadden de asocialen er aan de Noorderkanaalweg zo'n troep van gemaakt dat zij onder toezicht in kampen zouden moeten wonen om daar stevig aan het werk te worden gezet. Het was te betreuren dat daarvoor de wettelijke mogelijkheden ontbraken. Maar er waren inmiddels wel nieuwe ontwikkelingen. De evacuatie-kampen in het noorden van het land waren na de bevrijding leeggelopen, zodat er in principe ruimte was om asocialen op te nemen. Verder was er kort vóór de bevrijding een circulaire van de minister van Binnenlandse Zaken verschenen inzake de verzorging van oorlogsslachtoffers. In deze circulaire komt onder andere de volgende zinsnede voor: 'Met betrekking tot de verzorging van asociale personen en gezinnen worden daarbij, onder mijne goedkeuring, bijzondere voorzieningen getroffen.'²¹ Deze feiten, de leegloop van de evacuatie-kampen en de in het vooruitzicht gestelde voorzieningen voor asocialen, gaven de gemeente Rotterdam voldoende moed om de discussie over de bewoners van het landverhuizershotel in Den Haag voort te zetten. Dit overleg resulteerde erin dat de minister van Binnenlandse Zaken op 27 juni een verklaring van geen bezwaar afgaf inzake de terbeschikkingstelling van kampen voor de onderbrenging van Rotterdamse asocialen.²² De nu ontstane situatie was onzuiver, en dat besepte men ook zeer goed. Gedwongen evacuatie was een maatregel uit de bezettingstijd geweest. Tijdens een bespreking op 11 juli met de waarnemend secretaris-generaal van het ministerie van Binnenlandse Zaken hakte deze de knoop door: 'Er moet nu iets gedaan worden, zelfs als dat formeel niet juist zou zijn.'²³

De deportaties, want zo mogen wij deze acties toch wel noemen, werden ingeleid met een per 12 juli 1945 gedateerd individueel evacuatie-bevel. Aan 28 gezinnen, in totaal bestaande uit ruim 200 personen, werd een dergelijk bevel uitgereikt. Als reden voor deze maatregel wordt daarin vermeld: 'Wanbewoning, voortspruitende uit onmaatschappelijke gedragingen, waardoor er in de gemeente Rotterdam voor U en Uw gezin voor het ogenblik geen woonruimte beschikbaar is.'²⁴ Op vrijdag de dertiende juli 1945, vroeg in de ochtend vertrokken zij, onder gewapende begeleiding, in een achttal autobussen van het Canadese leger naar het kamp Mantinge in Drente. De meesten zouden daar jarenlang in armzalige, door prikkeldraad omgeven houten barakken verblijven: het leek de Noorderkanaalweg wel! Maar niet allen ondergingen dit lot: aan hen die in het landverhuizershotel mochten blijven, werd nieuwe huisvesting in Rotterdam beloofd. Na dit eerste transport werden nog meer gezinnen naar evacuatie-kampen gezonden. In november 1946 was er sprake van ongeveer 500 personen in Drentse kampen. Het kan niet anders of bij een dergelijke selectie in een crisissituatie worden fouten gemaakt. Zo zijn er gezinnen naar Drente overgebracht, die niet als asociaal bekend stonden, hetgeen bij sommigen tot levenslange trauma's leidde.²⁵

In Drente werden de Rotterdammers opgewacht door de heer A.Y. Diemers, voormalig commandant van het kamp voor alleenstaande asociale mannen in Hoek van Holland. Hij wist dus wat voor vlees hij in de kuip had. Na de sluiting van dit kamp had hij in het noorden van het land een leidinggevende functie in de evacuatie-kampen gekregen. Zeer tot zijn verdriet zag hij deze kampen bij de bevrijding leeglopen. Bij hem, en bij vele anderen, leefde de overtuiging dat asociale in kampen moesten worden geconcentreerd en dat zij daar, in het kader van hun heropvoeding, flink aan het werk moesten worden gezet. Wat daarbij erg stoorde, was het feit dat er geen wettelijke mogelijkheid was om hen tot een verblijf in een dergelijk kamp te verplichten. Diemers maakte de Rotterdammers echter duidelijk, dat het voor hem een koud kunstje zou zijn om de gewapende macht, die bij het transport aanwezig was geweest, direct weer op te roepen als hij dat nodig vond. Zijn eerste rapport aan de directeur van de Dienst Sociale Zaken, tien dagen na aankomst van de eerste groep, was juichend. De situatie in het kamp was uitstekend en vrijwel iedereen wilde aan het werk. Welnu, dat leek een opmerkelijke verbetering. Maar twee weken later moest hij al berichten dat het ook in Drente met deze mensen fout ging. Er was sprake van werkweigering en ook van vertrek uit het kamp waar hij niets tegen kon ondernemen. Maar in Rotterdam was

men doof voor deze waarschuwing. Geijs had juist met veel genoeg een aanbod in ontvangst genomen om asocialen naar kampen in Noord-Brabant te sturen. Hij schreef dan ook aan zijn directeur: 'Na het vertrek van de bewoners van de houten huizen zijn er in Rotterdam veel straatslijpers over; laten wij het asociale drek aan het werk zetten.' Zo werd na de bevrijding een aantal mensen nog harder aangepakt dan in oorlogstijd. Zij werden gedeporteerd door een stadsbestuur, dat door het doortastende optreden van de bevrijders tot handelen werd gedwongen, en in die situatie de kans greep om zich van ongewenste stadsgenoten te ontdoen. Voor hen geen bevrijding, integendeel. Toen zij, vaak na vele jaren, in Rotterdam terugkeerden, kregen zij er nóg een stigma bij. Immers, als je in de bevrijdingstijd in een kamp was opgesloten, dan was je in de oorlog vast behoorlijk fout geweest!

Het Opheffingswerk in het Brabantse dorp: het 'Zuidpleinproject'

Het Brabantse dorp aan het Zuidplein stond, zoals vermeld, net als de houten noodwoningen erg laag op de sociale ladder. Ook voor dit complex had het Woningbedrijf tijdens de oorlogsjaren maatschappelijk werk nodig gevonden, maar het was er niet gekomen tot acties, zoals die aan de Noorderkanaalweg. Bij de bevrijding verkeerde het dorp in ontredde ring: sterk vervuild en aangetast door illegale sloop voor stookhout. Alle huizen werden gedesinfecteerd en collaborateurs werden ingezet om het in de straatjes opgehoopte vuil te verwijderen. Veel kinderen werden naar noodhospitalen vervoerd. Al met al een beschrijving die erg aan die van de Noorderkanaalweg doet denken. Het lijkt erop, alsof alleen het feit dat het Brabantse dorp uit steen was opgetrokken, volledige afbraak na de bevrijding heeft voorkomen.

Tijdens de oorlogsjaren was het onderscheid tussen de échte asocialen - gezinnen waarmee niets aan te vangen was en die dus naar de Drentse heide werden gestuurd -, en de overige gezinnen in de noodwoningcomplexen steeds sterker geworden. Deze laatstgenoemde categorie gezinnen kende uiteraard veel varianten, uiteenlopend van volstrekt normale gezinnen tot voortdurend aandacht- en hulpbehoevend. De zwak-socialen waren volgens Sociale Zaken vaak van goede wil. Zij waren door oorzaken buiten hun schuld naar het niveau van asocialiteit afgegleden. Intussen werd het in Rotterdam wel duidelijk dat er iets moest gebeuren om dit probleem te bestrijden. De wederopbouwplannen gaven daar nog een extra dimensie aan: de achterbuurten zouden nooit mogen terugkeren. Herhuisvesting van deze groepen in de nieuw te bouwen wijken was dan ook uitgesloten. Bij de

78. Straatje in het Brabantse dorp.

Foto C.M. Tholens. Coll. auteur.

wijkgedachte, die bij de wederopbouw een prominente plaats innam, ging men uit van burgers met een sterk gevoel van verantwoordelijkheid voor de gemeenschap.²⁶ Welnu, het ontbreken van deze kwalificatie werd juist als een belangrijk manco van de sociale onderlaag gezien.

In 1946 produceerde Sociale Zaken een uitvoerige nota die een plan van aanpak bevatte.²⁷ De belangrijkste punten daaruit luiden:

- Zwak-sociale gezinnen kunnen alleen worden geholpen (opgeheven) indien zij worden benaderd met een multi-disciplinaire aanpak; dus hulp op financieel, opvoedkundig, huishoudelijk, hygiënisch en levensbeschouwelijk gebied.

- Bij elke vorm van hulp moet vrijwilligheid voorop staan; bovendien is een hoge mate van zelfwerkzaamheid vereist.
- De gezinnen moeten langdurig in een complex gecentraliseerd wonen. Ondanks de daaraan verbonden nadelen, zoals stigmatisering, kan alleen zo continu hulp worden geboden en toezicht plaatsvinden.
- Na geslaagde opheffing, als het gezin dus weer 'sociaal gaaf' is, dient het te verhuizen naar een betere woning in Rotterdam.
- De meest aangewezen locatie is het Brabantse dorp. Ook de complexen aan het Noorderkanaal (Gelderse en Utrechtse dorp), alsmede Landzicht in Overschie komen in aanmerking, maar eerst na een geslaagd experiment in het Brabantse dorp aan het Zuidplein.
- Om een homogene bevolking te krijgen, en dus infectiegevaar op sociaal gebied af te wenden, moeten de nog in het Brabantse dorp wonende échte asociale naar Drente vertrekken. De nog in het complex wonende, gave gezinnen moeten naar andere woningen in Rotterdam verhuizen.
- Voor het hulpverlenings- en het clubhuiswerk moet een cultureel centrum in het complex worden gebouwd.
- Voorrang moet worden gegeven aan de particuliere organisaties die zich van oudsher met maatschappelijk werk bezighouden; gemeentelijke instanties werken alleen initiërend en aanvullend.

Het was Rotterdam dus ernst: het Brabantse dorp moest een heropvoedingscomplex voor zwak-sociale gezinnen worden. In februari 1947 stuurden burgemeester en wethouders het projectvoorstel naar de gemeenteraad, die het op 13 maart behandelde. Het voorstel werd met ruime meerderheid aangenomen. De enige kritische vragen uit de raad betroffen de nog in het complex aanwezige asociale. Die zouden toch zeker wel bij aanvang van het experiment naar Drente vertrokken zijn? De wethouder van Sociale Zaken kon de raad niet volledig geruststellen. Hij deelde mede dat Justitie zich op wettelijke maatregelen inzake de ondertoezichtstelling bezon. In afwachting daarvan gold voor de asociale gezinnen: vooral controle en slechts minimale hulp.²⁸

Medio 1947 werd de projectorganisatie vastgesteld: per 30 juli van dat jaar werd een bestuur gevormd: het 'Curatorium voor Bijzondere Opheffingsarbeid', samengesteld uit de deelnemende hulpverleningsinstanties en onder voorzitterschap van de directeur van Sociale Zaken. Intussen waren er al enkele activiteiten gestart. Zo waren er vanaf 1946 enkele gezinsverzorgsters aanwezig en was het jeugdwerk begonnen. Nadat de gemeente het benodigde startkrediet (f 500.000,-)

had gevoteerd, werd het cultureel centrum in aanbouw genomen (in feite de verbouwing en aanpassing van enkele noodwoningen) en kon zich in het Brabantse dorp een sociaal project van voor Rotterdam ongekende omvang gaan ontwikkelen.

Eind 1947, begin 1948 ging dit opheffingswerk echt van start, bedoeld om zwak-sociale gezinnen maatschappelijk op een aanvaardbaar niveau te brengen. De definitie van beide termen: 'zwak-sociaal' en 'aanvaardbaar niveau' ontbrak echter. Ruwweg had men daar natuurlijk wel een idee van, maar de gebruikte formuleringen zouden altijd erg vaag blijven. In de brochure *Het Zuidpleinplan* schreef de directeur van Sociale Zaken, de heer J. van Mill, in 1953: '...een definitie blijft moeilijk, daarom pragmatisch: de vorm en omvang van de hulp die de mens nodig heeft als gevolg van zijn omstandigheden of gedragingen om zich in de maatschappij te handhaven.'²⁹ Naar zijn mening waren de defecten en de tekortkomingen van betrokkenen soms zó groot, zó gevarieerd en vroeg de bestrijding zóveel tijd, dat de hulp het karakter van een complete heropvoeding moest krijgen. Daarbij stond het bijbrengen van normbesef voorop en daar was een goed geordend gezinsleven en een intensief verenigingsleven voor nodig. Er was dus werk aan de winkel en met veel ijver en middelen werd daaraan begonnen.

De gezinnen die in het Brabantse dorp kwamen wonen, verkeerden vaak in een situatie waarin zij weinig keus hadden. Bedreigd met huisuitzetting, lastig gevallen door deurwaarders of andere boosaardige instanties was voor hen het Brabantse dorp een veilige haven. Werd men daar in het opheffingswerk opgenomen en accepteerde men de vérgaande bemoeienissen van de hulpverleners, dan betekende dat meestal een schuldenregeling, het voorkomen van de uithuisplaatsing van kinderen en dergelijke. De meeste gezinnen die in het Brabantse dorp kwamen wonen, deden dat dan ook eerder vanwege de directe uitweg uit hun problemen, dan uit een smachtend verlangen naar een intensieve opheffingsbehandeling.

En intensief was die behandeling zeker. Van elk gezin werd een uitvoerige analyse gemaakt en op basis daarvan gingen maatschappelijk werksters aan de gang om problemen te helpen oplossen en, zo mogelijk, om herhaling te voorkomen. Daarbij bleek dat veel vrouwen niet in staat waren om op een behoorlijke wijze hun huishouding te voeren. Om daar verbetering in aan te brengen werden gezinsverzorgsters ingezet, die hen langdurig en zeer intensief hielpen en trainden. Het zal duidelijk zijn dat velen van deze, als bemoeizucht ervaren hulp niet gediend waren.

Een andere belangrijke activiteit betrof de crèche en het kleuterwerk. In de crèche werden overdag die kinderen verzorgd, waarvan de moeder de verzorging zelf nog niet helemaal aankon. Volgens de opmerkingen in verschillende jaarverslagen van het curatorium was 'milieu-debiliteit' een veel voorkomend verschijnsel, dat zich uitte in achterlijkheid en nerveus gedrag bij in aanleg overigens normale kinderen. Door deze opvang kon die achterstand grotendeels worden weggewerkt en konden veel kinderen naar het normale onderwijs in plaats van de eerder vaak voorkomende gang naar de b.l.o.- school.

Het verenigingswerk was de derde belangrijke pijler onder het opheffingswerk. Het heeft in het Brabantse dorp dan ook een grote omvang aangenomen. Op een gegeven moment waren er vijftien verenigingen in het dorp. Befamd werd, tot ver buiten de dorpsgrenzen, de drumband 'Sterker door Strijd'. Bij deze activiteiten stond voorop dat de organisatie en het beheer door de bewoners zelf verzorgd moesten worden. Door onervarenheid, maar ook door het voortdurende verloop vanwege de in- en uitstroom van gezinnen, gaf het verenigingsleven nog wel eens problemen te zien, maar op dit gebied is toch veel goeds tot stand gekomen. In de loop der jaren werd de diversiteit van het aanbod nog groter, toen er in het dorp een katholiek patronaat werd gevestigd, dat een eigen rol naast het bestaande cultureel centrum ging spelen. De katholieke instanties konden zich uiteindelijk niet vinden in de stelling van het curatorium dat hulp voorafgaat aan levensbeschouwing.³⁰ Zo kwam er langzamerhand op veel terreinen een doublure. De bewoners die niet zo recht in de leer waren, konden voortaan van twee walletjes eten. De jeugd deed dat letterlijk, getuige de bijnaam van de leider van het patronaat: 'Pater krentenbol'.

Al deze activiteiten tezamen, het individueel maatschappelijk werk, de gezinshulp en het verenigingsleven, moesten uiteindelijk leiden tot een 'gezond' gezin, dat het Brabantse dorp zou kunnen verlaten. Om dit te bereiken waren constant ongeveer veertig hulpverleners en ambtenaren in de weer, die gezamenlijk over een jaarbudget van 3 á 5 ton beschikten.³¹ De voortgang op het moeilijke pad naar maatschappelijkheid werd door de hulpverleners minutieus in een beoordelingsstelsel bijgehouden. Uit de verschillende jaarverslagen van het curatorium wordt hierover een nogal positief beeld geschetst: jaarlijks bleek 20 tot 40% van de populatie in een hogere beoordelingscategorie te kunnen worden ingedeeld. Maar beoordelen is moeilijk en een subjectieve activiteit, zeker als deze wordt uitgevoerd door dezelfde mensen die hun hoop en inspanning op een goede beoordeling gevestigd had-

den. Maar hoe dan ook, voor velen brak toch de dag aan dat men met 'opgeheven' hoofd het Brabantse dorp kon verlaten.

De gewenste doorstroming bleek echter weerbarstige problemen met zich mee te brengen. Bij aanvang van het opheffingsproject woonden er in het Brabantse dorp, volgens een inventarisatie van het curatorium, 187 normale, 316 zwak-sociale en 24 asociale gezinnen. Het ideaalbeeld was een complex dat uitsluitend door zwak-sociale gezinnen in verschillende stadia van ontwikkeling werd bewoond. Na volledige opheffing zouden zij verhuizen, waarna hun plaats door andere zwak-socialen zou worden ingenomen. Maar de woningmarkt, de beleving van de bewoners en vooral ook de weerstand die zij bij anderen opriepen, gooiden roet in het eten. De normale gezinnen moesten natuurlijk zo snel mogelijk verhuizen. Niet alleen belemmerden zij de doorstroming, maar zij liepen ook het gevaar van sociale infectie. Ondanks het feit dat zij zich in 1947 bij de openbare behandeling van het project door de gemeenteraad flink gedeclasseerd voelden door de bestemming die het dorp kreeg, waren zij niet massaal van plan om te verhuizen. Het wonen in het Brabantse dorp werd helemaal niet zo onaantrekkelijk gevonden. De huren waren laag, er was veel onderling contact en het alternatief voor de vrije huisjes met een tuintje was meestal een etagewoning in één van de oude wijken. Bovendien, als men al wilde vertrekken bleek de collectieve stigmatisering een probleem. Hierbij wist zelfs het Woningbedrijf nog hinderpalen op te werpen. De Wielewaal, een complex semi-permanente woningen in Rotterdam-Zuid, was aangewezen om een deel van de uitstroom op te vangen, maar daar werden de huren opzettelijk f 1,- per week te hoog vastgesteld, onder andere met het argument dat dit declassering van de wijk zou tegengaan.³² Met datzelfde Woningbedrijf was de afspraak gemaakt, dat er jaarlijks vijftig woningen voor de doorstroming beschikbaar zouden komen, maar het curatorium heeft continu een zware strijd moeten voeren om zelfs maar in de buurt van dat getal te komen.

De plaats die de heropgevoede gezinnen vrijmaakten, werd lang niet altijd door zwak-socialen ingenomen, integendeel. Vanwege de ernstige woningnood werden er vanaf 1953 ook veel gewone gezinnen toegelaten. Ook de werkdruk waar de hulpverleners onder gebukt gingen, gaf daar aanleiding toe. Het curatorium bepaalde dan ook in genoemd jaar dat het aantal zwak-sociale gezinnen tot 200 beperkt moest blijven. Over infectiegevaar sprak niemand meer. Vanaf 1960 werden jonge gezinnen juist opgenomen omdat zij een positieve invloed zouden uitoefenen!

De instroom van de 'echte' zwak-socialen gaf natuurlijk een grote diversiteit te zien. Opvallend daarbij is dat er erg veel geestelijk zwak-begaafden naar het Brabantse dorp verhuisden. Medio jaren vijftig werd hun aantal geschat op 25% van de mannen en 40% van de vrouwen van het aantal begeleide gezinnen. Vanaf het begin van de jaren vijftig begonnen ook de eerste gezinnen uit de Drentse gezinsoorden terug te keren. Zij waren daar, ofwel na de deportaties in 1945/1946, ofwel quasi vrijwillig daarna, heropgevoed. Sociale Zaken stond niet te juichen bij hun terugkeer. Waren zij wel écht zoveel beter geworden? En als we deze gezinnen dan al moeten terugnemen, kunnen we hen dan niet uitruilen door opnieuw asocialen naar Drente te sturen?³³ Niettemin werden er regelmatig gezinnen, die uit de gezinsoorden waren ontslagen, in het Brabantse dorp opgenomen. Een merkwaardige gang van zaken: na een heropvoedingsperiode van vele jaren in een Drents gezinsoord keerde men naar zijn woonplaats terug om daar terecht te komen in ... een heropvoedings-project!

Uiteindelijk kwam er door stadsuitbreidingen een einde aan het Brabantse dorp. Er vond een geleidelijke sloop plaats die in 1957 begon en pas in 1965 werd voltooid. Deze lange tijdsduur gaf enige speelruimte om voor iedereen nieuwe woonruimte te zoeken. Dat bleef tot het eind een groot probleem. Zozeer zelfs, dat tijdens een vergadering van de gemeenteraad in februari 1963 twee leden van de raad, de dames Diemer en Steggerda, een lans voor de bewoners braken. Mevrouw Steggerda merkte bij die gelegenheid op: 'Een bijzonder aspect van de sanering vormt de amovering van het Zuidplein. Wie die woningen wel eens heeft gezien - zeer klein en niet goed ingericht, er is één ondiepe kast aanwezig in de hele woning! - komt tot de conclusie, dat een huisvrouw die hier met een groot gezin een ordelijke huishouding weet te voeren, overal elders een ordelijke huishouding zal kunnen voeren ... ik weet dat het zoeken van woningen voor mensen uit te amoveren woningen vaak moeilijkheden geeft omdat men van de gezinnen die daar uittrekken een onjuiste opvatting heeft.'³⁴ Of dit zeldzame voorbeeld van oprechte hartelijkheid van bestuurders veel geholpen heeft, valt moeilijk na te gaan: uiteindelijk verhuisden de meeste gezinnen naar etagewoningen in de oude wijken van Rotterdam-Zuid. De toewijzing van een nieuwbouwwoning viel volstrekt buiten de mogelijkheden. Een veertigtal gezinnen ging naar het complex Landzicht in Overschie, waar opnieuw een opheffingsproject werd opgezet. Rotterdam had er nog niet genoeg van gekregen.

Over de resultaten van al deze activiteiten lopen de meningen sterk uiteen. De meest positieve geluiden komen, niet onverwacht, uit de

rijen van de hulpverleners. Als zij al inzagen dat de effecten van hun werk niet altijd geweldig waren, dan werd dit geweten aan externe factoren, zoals het tekort aan woningen voor de doorstroming. Uit huisbezoeken aan ex-bewoners bleek hen dat de meesten zich redelijk tot goed in hun nieuwe situatie konden handhaven. Opvallend was daarbij wél, dat men meestal geen contact meer wilde met het maatschappelijk werk, ook niet incidenteel. Kritiek - en wel tamelijk ongezouten - wordt in verschillende publicaties gevonden. Zo noemde Bestebreurtje in 1983 het nooddorp aan het Zuidplein een voorbeeld van asociaal beleid. Volgens hem waren de bewoners door discriminatie sterk op elkaar aangewezen en voelden zij zich voor het leven getekend. Zij werden vanuit het cultureel centrum in de gaten gehouden; het stigma rustte op iedereen, asociaal of niet.³⁵ Tien jaar later waren De Klerk en Moscoviter niet positiever gestemd. Zij hekelden het feit dat de echte asociale aan hun lot werden overgelaten. Verder beschouwden zij de resultaten als teleurstellend. De uitgeplaatste gezinnen waren nauwelijks veranderd. De mislukking was volgens hen te wijten aan het stigma, de isolering, het slechte complex en de uitvoering van het project door verzuilde instanties.³⁶ Een ex-bewoner die zijn herinneringen op schrift stelde, is ook al negatief. Hij kritiseert het gebrek aan privacy, de betutteling en de stigmatisering, maar heeft toch ook goede herinneringen. Je had daar een fantastische jeugd door het grote aanbod van het verenigingsleven, door de zomerkampen en zeker ook door de vrije ligging van het dorp. Het was er gezellig en de mensen kwamen voor elkaar op.³⁷ Al met al kan de conclusie luiden dat de resultaten, die door de hulpverleners werden geclaimd, meer schijn dan werkelijkheid waren. De in het complex ondergebrachte zwak-sociale gezinnen hebben zich over het algemeen de op hen gerichte activiteiten slechts laten aanleunen. De opgedrongen zorg werd zoveel mogelijk afgehouden en in ieder geval als vernederend ervaren. Als uitzondering hierop geldt wellicht voor de zwakbegaafden onder hen dat zij door de ondervonden hulp en training ook daarna zelfstandig konden wonen. Een soort begeleide kamerbewoning dus, maar dan voor gezinnen.

Landzicht in Overschie/Zestienhoven: het einde van het opheffingsstreven
Toen de afbraak van het Brabantse dorp in zicht kwam, luidde de vraag natuurlijk, hoe nu verder te gaan. Bij de Stichting Bijzonder Gezinswerk Rotterdam (SBGR), de opvolgster van het curatorium, bestond geen spoor van twijfel. Zij zag zelfs grootse, nieuwe taken. Het zou ideaal zijn om, voorafgaand aan de komende grote saneringspro-

79. *Tuinieren in Landzicht (Zestienhoven).*

Foto C.M. Tholens. Coll. auteur.

jecten in de oude wijken, de bevolking te inventariseren en de zwak-sociale gezinnen tijdelijk in een revalidatiewijk op te nemen; een soort continu Zuidpleinplan.³⁸ Rotterdam was intussen wel geheel op zichzelf aangewezen geraakt: de woonoorden van het ministerie van Maatschappelijk Werk waren in 1959 vrijwel van de ene op de andere dag gesloten. Ook de échte asocialen, die in het Brabantse dorp slechts waren gedoogd, zouden in een nieuw complex een volwaardige plaats moeten innemen. In het jaarverslag van de SBGR 1961-1962 luidt het dan ook: 'Verder bestaat er hoop op voortzetting van het Zuidpleinwerk, omdat er na de volledige afbraak gezinnen overblijven die niet zozeer opheffingsgevallen zijn, maar zodanig door debiliteit, psychische defecten of gedragsafwijkingen gehandicapt zijn, dat zij zich in de strijd om het bestaan niet zonder gespecialiseerde hulp kunnen handhaven'.

Maar het moest natuurlijk niet te gek worden. Toen besloten was om bij het bestaande complex Landzicht in Overschie/Zestienhoven 120 woningen als gedeeltelijke vervanging van het Brabantse dorp te bouwen, suggereerde het ministerie van Maatschappelijk Werk om

ook eens over de zéér moeilijke gevallen te gaan praten, omdat dit een mooi sluitstuk van het werk zou zijn. De SBGR reageerde gereserveerd naar het ministerie: 'In Zestienhoven komt een vrij laag percentage blijvende-zorg gevallen. Deze moeten bovendien voldoende coöperatief zijn.' En in maart 1965 notuleerde de SBGR: 'Wat te doen met de zware gevallen? Sommigen woonden er acht á tien jaar (lees: in het Brabantse dorp), zonder enig perspectief te bieden. Landzicht moet een mix worden; wij willen niet alle zware gevallen meenemen.'³⁹ En wat vonden de bewoners van het reeds vanaf de oorlogsjaren bestaande complex Landzicht van het feit dat er in hun buurt een opheffingsproject á la het Brabantse dorp zou komen? Een project dat zich niet tot de bewoners van de nieuwe woningen zou beperken, maar zich ook over hen zou uitstrekken? Zij vonden daar helemaal niets van, want de discussies en de voorbereidingen gingen geheel en al aan hen voorbij. Hun enige informatie bestond uit het feit dat er in hun nabijheid 120 woningen werden gebouwd, samen met een cultureel centrum waar ook zij gebruik van konden maken.

De bouw van het nieuwe complex en de selectie van de bewoners vergde zoveel capaciteit, dat de ex-bewoners van het Brabantse dorp al snel werden vergeten. Een jammerlijke gang van zaken, als bedacht wordt dat er toch gedurende ruim veertien jaar veel energie en geld aan hen was besteed. De hulpverlening onthield zichzelf zo ook de mogelijkheid om te zien of er wellicht reden was om de uitgangspunten of methoden bij te stellen. In Overschie ontplooiden men dan ook hetzelfde soort activiteiten als in het Brabantse dorp. De gezinsverzorgers kregen het nog zwaarder dan voorheen, omdat de zorg zich nu ook over de échte asocialen uitstreekte en omdat de nieuwe woningen exclusief voor grote gezinnen waren bedoeld. De gemiddelde gezinsgrootte was 8,0 personen, tegen 5,5 in het Brabantse dorp.

Maar er kwamen meer problemen. Van meet af aan verliep de aanpassing van de gezinnen niet goed. De gezinnen die als 'vrijwel maatschappelijk' werden beschouwd, klaagden over hun buurtgenoten, vooral over overlast van de oudere jeugd. Vrijwel direct na het gereedkomen van de huizen dienden de eerste vertrekkers zich alweer aan. In het fraaie cultureel centrum werden wel activiteiten georganiseerd, maar die haalden nooit het oude niveau. Daarbij kwam nog dat de bewoners van het 'oude' complex zich nogal afzijdig hielden. Zij hadden nergens om gevraagd en consumeerden maar mondjesmaat het opheffingsaanbod.

Slechts enkele jaren na de start in Overschie begon de twijfel bij de SBGR binnen te sluipen. Medio jaren zestig ging de brede, nationale

discussie over de asocialen, de onmaatschappelijken, of hoe zij ook genoemd werden, langzamerhand van toonaard veranderen. Tot dat moment had de nadruk altijd op het onaangepast gedrag van het individu gelegen. Maar als men vervolgens probeerde om dat individu te verbeteren, 'op te heffen', dan bleek men met een weerbarstige substantie te maken te hebben. Geleidelijk groeide het inzicht dat de problematiek ook te maken had met tamelijk elitaire normen op het gebied van het maatschappelijk gedrag. Misschien moest het probleem ook bij de maatschappelijke ordening worden gezocht, bij zaken als aanbod van scholing en werk, van inkomensverdeling en gelijkheid van kansen. De SBGR liet voor het eerst in 1967 iets van dit kantelende inzicht blijken. In een notitie werd onder meer opgemerkt: 'Er bestaat een tendens om over te gaan van concentratie naar hulp in de eigen woonomgeving. Onaangepast gedrag is men meer gaan zien tegen de achtergrond van het achterblijven in de sociaal-culturele ontwikkeling.'⁴⁰ Twee jaar later werd zelfs opgemerkt: 'Concentratie leidt tot bendevoorming en stigmatisering'.⁴¹ Maar die concentratie bleef bestaan, want van doorstroming van enige omvang is het nooit gekomen. In een voortgangsverslag uit 1968 merkte de projectleider onder meer het volgende op: 'Er is nauwelijks sprake van doorstroming, ook niet op oud-Zestienhoven, ... terwijl juist de hoop gevestigd was op het beschikbaar komen van huizen. Wordt de bevolking van Zestienhoven sedentair dan heeft niet meer dan een toevallige groep uit Rotterdam aldaar huisvesting gevonden met een sterke maatschappelijk werk-begeleiding, doch is er géén meer omvattende bijdrage geleverd in het kader van de sociale integratie van probleemgezinnen.'⁴² Dat was een juiste constatering.

Tien jaar later, in 1982, verschijnt een rapport van het NIMO (Nederlands Instituut voor Maatschappelijke Opbouw), waarin onder meer aan het Landzicht-complex aandacht wordt besteed. De toestand blijkt daar weinig rooskleurig te zijn. Ondanks de aanwezigheid van een grote groep vaste en vrijwillige medewerkers worden nauwelijks resultaten behaald. De buurtbewoners blijken vrijwel uitsluitend geïnteresseerd in recreatieve voorzieningen. Er is sprake van verveling, uitzichtloosheid, overlast van de oudere jeugd, schoolverzuim en (ook onderlinge) discriminatie. De hulpverleners besluiten de weinig optimistische beschrijving met aan te geven wat volgens hen de essentie van het werk moet zijn: 'Dingen aangeven, onder de aandacht brengen, ontdekken, eigen mogelijkheden versterken en het zelfvertrouwen opkrikken. Dit werk is lang-adem werk, dat veel geduld vereist en moeilijk is, moeizaam verloopt en ook persoonlijk frustrerend is.

80. *Afbraak van het Gelderse dorp: 'Puin zijt ge en tot puin zult ge wederkeren'.*
Coll. GAR.

Doorgegaan moet worden om te werken aan een organisatie van bewoners.⁴³

Het heeft het complex in Overschie en zijn bewoners allemaal niet meer kunnen helpen. Het cultureel centrum is enkele jaren geleden gesloten en het wijkje heeft helaas een erg slechte reputatie. Jammer voor de wijk, voor de hulpverleners, voor de gemeente Rotterdam en niet in de laatste plaats voor de bewoners.

Rotterdam is al met al niet erg succesvol geweest in de benadering van groepen sociaal-zwakke stadsgenoten. In de periode vóór de Tweede Wereldoorlog overheerste afstandelijkheid, ja zelfs onverschilligheid. Door het bombardement werden velen uit deze groep dakloos. Tijdens de daaropvolgende concentratie in noodwoningcomplexen werd het 'asocialen-probleem' erg manifest. In tegenstelling tot andere grote steden was hier nauwelijks enige ervaring opgedaan in de behandeling en bejegening van deze mensen. Mede onder invloed van de oorlogssituatie werden zij hard aangepakt, zeker voor zover zij in de categorie van échte asocialen vielen. De Dienst Sociale Zaken, voorheen Maatschappelijk Hulpbetoon, heeft zich daarbij een erg militante rol aangemeten. Deze culmineerde in de bevrijdingstijd in de deportaties naar Drente. Zeer opvallend is het handhaven van deze harde opstelling in

de periode eind 1945 tot eind 1946. Nog altijd werden toen gezinnen naar Drente 'geëvacueerd', terwijl daarvoor de wettelijke grondslag ontbrak. Het gebezigde, vrij willekeurige onderscheid tussen 'asocia-len' en 'zwak-socialen' leidde tot een groots opgezet opheffingsproject in het Brabantse dorp voor de laatstgenoemden. Door verschillende oorzaken was het resultaat erg mager. De populatie voldeed niet aan de criteria van 'zwak-sociaal', de concentratie in één complex leidde tot stigmatisering en vooral ook bleken de betrokkenen niet gevoelig voor de pogingen om hen op min of meer gedwongen wijze te 'verbeteren'. Ondanks deze negatieve ervaringen zette Rotterdam dit beleid voort, ook na de afbraak van het Brabantse dorp. Daarbij bleven de oren gesloten voor signalen, waaruit viel op te maken dat de oorzaken van onmaatschappelijkheid veel dieper lagen dan waarvan werd uitgegaan. Het opheffingswerk liep uiteindelijk eind jaren zestig, begin jaren zeventig in het Landzicht-complex in Overschie volkomen vast. De betrokken populatie kwam steeds onverschilliger tegenover de hulpverlening te staan en de bereidheid om naar andere woningen door te stromen was vrijwel nihil. Wat wél van alle moeizame pogingen overblijft, is een verbeterd inzicht:

- De oorzaken van normafwijkend gedrag liggen zeer diep en zijn zeer divers; het bestrijden van symptomen lijkt op het trekken aan een dood paard.
- Volwassenen zijn niet of nauwelijks bereid om hun normen te herzien, zeker niet als dat van buiten en van boven wordt opgelegd.
- Concentratie en isolering van probleemgroepen werkt stigmatiserend en leidt tot wederzijds verstotingsgedrag.

NOTEN

1. Zie voor een uitgebreide beschrijving van deze problematiek o.a.: A. Dercksen en L. Verplanke, *Geschiedenis van de Onmaatschappelijkheidsbestrijding in Nederland 1914-1970* (Meppel 1987) en A. de Regt, *Arbeidersgezinnen en Beschavingsarbeid 1870-1940* (Meppel/Amsterdam 1984). De terminologie om de betrokkenen mee aan te duiden was en is zeer uiteenlopend, evenals de beschrijving van het gewraakte gedrag. Dit leidde uiteraard tot subjectieve oordelen, welke per instantie, persoon en tijdperk sterk verschilden. Zeer langdurig zijn in Nederland, maar ook daarbuiten, pogingen gedaan om de gebruikte begrippen te objectiveren om zodoende de beschrijving en de analyse van het gedrag van deze groep mensen, en vervolgens de aanpak van het probleem te kunnen verwetenschappelijkten. Al deze pogingen hebben uit-

eindelijk weinig opgeleverd. Van belang is echter wél het onderscheid dat werd gemaakt tussen de échte asocialen of volstrekt onmaatschappelijken enerzijds en de zwak-socialen of voorwaardelijk-maatschappelijken anderzijds. De eerstgenoemde categorie mensen was, zo nam men aan, onverbeterlijk; het asociale gedrag kwam voort uit aanleg, karakter of gebrek aan intelligentie. Voor hen konden alleen streng toezicht en repressie gelden. Zij dienden zo mogelijk geïsoleerd te wonen omdat van hen een infectueuze werking op anderen zou uitgaan. De zwak-socialen echter werden geacht beïnvloed te zijn door externe problemen; zij zouden zich sociaal kunnen rehabiliteren. Een lijst van ondeugden, daterend uit de jaren vijftig, loog er niet om: luiheid, onreinheid, zedeloosheid, drankzucht, schoolverzuim, werkschuwheid, criminaliteit, kinderverwaarlozing, geldverspilling, verwaarlozing van de inboedel, tekort aan moreel en economisch verantwoordelijkheidsgevoel en last but not least: onverschilligheid jegens culturele waarden en levensbeschouwing.

2. Een goed demografisch overzicht van de Rotterdamse wijken, zowel vóór als na mei 1940, wordt gevonden in: W.E. Boerman en G.H.L. Zeegers, *Bevolkingsverschuivingen in Rotterdam t.g.v. het Bombardement van 14 mei 1940* (Rotterdam/Wassenaar 1946).

3. De berekening van het aantal benodigde woningen is te vinden in: 'Noodwoningen, Noodwinkels en Noodbedrijven', *De Maastunnel* (1940) 207-212. Bij alle berekeningen die in deze periode werden gemaakt, werd ervan uitgegaan dat de bestaande bouwprogramma's en -intenties voor permanente woningen nog zouden worden uitgevoerd. In werkelijkheid is daar weinig van terechtgekomen. Tijdens de gehele oorlogsperiode kwamen in Rotterdam, buiten de noodwoningen, circa 3800 nieuwe woningen beschikbaar. Daar staat dan nog tegenover dat door het vergissings-bombardement van 31 maart 1943 op de wijk Tussendijken nog eens 3000 woningen verloren gingen.

4. Gemeentearchief Rotterdam (GAR), Secretarie-afdeling Technische Zaken, inv. 539: Plan tot de bouw van Noodwoningen.

5. De noodtehuizen waaraan hier wordt gerefereerd, werden al even eerder genoemd. Deze centra voor eerste opvang waren aanvankelijk in vijftien schoolgebouwen gehuisvest. Gedurende de gehele oorlogsperiode, maar ook nog vele jaren daarna, functioneerden zij niet alleen als noodopvang voor daklozen als gevolg van de oorlogshandelingen, maar ook als doorgangshuis voor ontheemden, terugkerenden uit de arbeidsdienst, gestrande schepelingen enzovoorts. Tijdens het begin van de bezetting speelden zij ook een rol als selectie-instituut: Hier werden dakloze gezinnen beoordeeld op hun geschiktheid als huurder van een noodwoning, maar tegelijkertijd waren het ook doorgangshuizen voor gedwongen evacuatie van hen die niet noodzakelijk in Rotterdam hoefden te blijven en die niet over behoorlijke huisvesting beschikten. Mede om deze laatste reden waren de noodtehuizen weinig populair; aanwijzingen om zich daar te melden werden door hen die tegen hun zin geëvacueerd dreigden te worden veelvuldig aan de laars gelapt. Het laatste noodtehuis sloot zijn poorten pas in 1957. De laatste bewoners vertrokken vervolgens naar ... het noodwoningcomplex Landzicht.

6. Zie voor de meningsvorming in de Huisvestingscommissie en de wijze waarop deze werd beïnvloed en uitgedragen: GAR, Dienst Sociale Zaken, inv. 1389 t/m 1393.

7. De evacuatiecommissaris, H. van Dijk, sprak bijvoorbeeld al in september 1941 over 'het asociale-complex aan het Zuidplein.' (GAR, Centraal Evacuatie Bureau, inv. 1).

8. Omdat de noodwoningen exclusief aan gezinnen werden toegewezen, wordt voor de asociaal geachte alleenstaanden in dit artikel geen plaats ingeruimd. Het is evenwel bekend dat de mannen onder hen zoveel mogelijk werden geëvacueerd naar een kamp in Hoek van Holland, dichtbij een politiepost gelegen van waaruit streng toezicht werd gehouden. De kampbewoners werden daar flink aan het werk gezet door de commandant, A.Y. Diemers, die wij aan het einde van de oorlog in een soortgelijke rol in Drente zullen tegenkomen. Het kamp te Hoek van Holland, waar enkele honderden mannen waren ondergebracht, werd na enkele jaren gesloten in verband met de ontzuiming van de kuststrook voor de aanleg van de Duitse kustverdediging. In Gouda was ook een dergelijk kamp, maar dan bedoeld voor alleenstaande asociale vrouwen.

9. In een ongedateerde brief van de Huisvestingscommissie aan het college van B & W stelt de commissie dat de geëvacueerden weliswaar niet de besten waren - vaak langdurig werkloos - maar dat zij wél de rampslachtoffers waren die geholpen moesten worden.

10. Ook de Maatschappij voor Volkshuisvesting 'Vreewijk' heeft nog herhaalde pogingen gedaan om greep op de toewijzing te krijgen. Tenslotte grensde Vreewijk aan het IJsselmondse complex en aantasting van het mooie tuindorp door asociale burens moest worden voorkomen. Het was daarom het beste om Vreewijk met de exploitatie van het complex Smeetsland te belasten. Tenslotte, zo luidde de redenering van Vreewijk, was Smeetsland ook in tuindorpsstijl gebouwd, al was het dan ook een sobere vorm. Bovendien, zo werd betoogd, vormde Vreewijk met Smeetsland een planologische eenheid. Deze aanval werd door de Huisvestingscommissie echter met succes afgeslagen.

11. Over het complex in de Babberspolder te Vlaardingens verscheen vrij recent een alleraardigst boekje dat weliswaar voornamelijk de (droevige) bouwgeschiedenis bevat, maar overigens toch ook een goed beeld geeft van de eerste bewoning: F.W. Assenberg, *Uit nood geboren: De geschiedenis van de bouw van de 410 semi-permanente woningen in de Babberspolder in Vlaardingens* (Vlaardingens 1996, uitgave van de Stichting Woningbedrijf Vlaardingens).

12. Ter verduidelijking van de gebruikte terminologie: In feite ging Maatschappelijk Hulpbetoon pas in de loop van de oorlogsjaren over in de gemeentelijke Dienst Sociale Zaken. Uit overwegingen van gemak en begrip is ervoor gekozen om één aanduiding voor de gehele, hier behandelde periode te gebruiken, te weten: 'Sociale Zaken.' Hetzelfde geldt, mutatis mutandis, voor de instelling die op enig moment het beheer voerde over het woningbestand dat eigendom van de gemeente was; deze wordt aangeduid met 'Woningbedrijf'.

13. GAR, Dienst Sociale Zaken, inv. 1392: Regeling voor de inrichting van de (nood-) woningen dd. 22 maart 1941.

14. L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* Xb (Den Haag 1982) 177.

15. Bijzonder lezenswaardig in dit verband is: Dercksen en Verplanke, 'Heropgevoed', *Vrij Nederland* (kleurenbijlage 9 februari 1985). In dit artikel komen onder meer oud-bewoners van de houten noodwoningen aan het woord, die getuigen van hún kijk op de werkelijkheid in die tijd: stelen van de Duitsers, de binnendeuren van je huis ruilen voor vijf kilo aardappelen omdat je kinderen honger hebben, een brood uit een bakkerskar halen, dat is toch niet asociaal?

16. GAR, Dienst Sociale Zaken, inv. 1589: Notitie J.H. Geijs dd. 30 november 1942. De opmerking van Geijs over sterilisatie van 'chronische' gevallen staat al gemakkelijk onder verdenking van nazi-invloeden. Dit behoeft echter niet het geval te zijn geweest. Rond 1900 kwam in Engeland de beweging van de 'eugenetici' op. Deze hield zich bezig met vormen van sociaal Darwinisme, hetgeen voor hen betekende dat het blanke ras in het algemeen, en de elite daarvan in het bijzonder, steeds meer in het gedrang zou komen, omdat 'lagere' rassen en klassen, die nu eenmaal groter in getal zijn, zich sterker vermenigvuldigen. De sterk verbeterde en gedemocratiseerde gezondheidszorg deed daar nog een schepje bovenop. In de jaren dertig was een Nederlandse aanhangster van deze beweging, mevrouw M.A. van Herwerden, van mening dat de voortplanting van bewoners van het 'Zeeburgerdorp', een Amsterdams woonoord voor asociale, moest worden verhinderd. M.A. van Herwerden, boekbespreking in: *Mensch en Maatschappij* 10 (1934) 137-138. De opmerking inzake eugenetici is ontleend aan Dercksen en Verplanke (zie noot 1).

17. GAR, Dienst Sociale Zaken, inv. 1589: Notitie T.C. Heijndijk dd. 15 februari 1943.

18. L. de Klerk en H. Moscoviter (red.), *En dat al voor de arbeidende klasse* (Rotterdam 1993) 37.

19. GAR, Dienst Sociale Zaken, inv. 1589: Notitie J.H. Geijs dd. 14 september 1943. In deze notitie legde Geijs ook de taken van Sociale Zaken aan de Noorderkanaalweg vast.

20. Men kan zich overigens afvragen wat een beetje prikkeldraad zou hebben uitgemaakt tegen een bevolking, die volgens ooggetuigen in staat was om collectief een houten woning binnen twintig minuten tot de grond toe af te breken. Bij de bevrijding bleek dat ongeveer 40 woningen vrijwel volledig waren gesloopt.

21. GAR, Dienst Sociale Zaken, inv. 1590: Circulaire van de minister van Binnenlandse Zaken aan alle burgemeesters.

22. GAR, Dienst Sociale Zaken, inv. 1590: Brief van de minister van Binnenlandse Zaken aan de Dienst Sociale Zaken dd. 27 juni 1945.

23. GAR, Dienst Sociale Zaken, inv. 1590: Notitie van J.H. Geijs dd. 11 juli 1945.

24. GAR, Dienst Sociale Zaken, inv. 1590: Voorbeeld van het gebruikte evacuatiebevel.

25. Dercksen en Verplanke (zie noot 15). Het illegale karakter van deze operatie werd van officiële zijde bevestigd, en wel op het moment dat het ministerie van Binnenlandse Zaken vond dat Rotterdam in de kosten van het verblijf in Drente moest bijdragen. In september 1949 drong dit ministerie er bij de gemeente op aan, hierover overleg te gaan voeren met als reden: 'Deze gezinnen zijn geen evacués, tenminste niet in de algemeen aanvaardbare betekenis van het woord, aangezien voor het evacué zijn als criterium geldt dat zij in de bezettingstijd ten gevolge van oorlogsgeweld of op last van de bezetter hun woonplaats moeten hebben verlaten.' (Archief Dienst Sociale Zaken, inv. 1844.12, doos 1836).

26. A. Bos, (e.a.), *De Stad der Toekomst, de Toekomst der Stad* (Rotterdam 1946). In deze neerslag van een breed opgezette studie wordt voor de sociaal zwakke groepen geen plaats in Rotterdam ingeruimd.

27. Archief Dienst Sociale Zaken, inv. 1844.1, doos 1833: Notitie van J. van Mill dd. 23 november 1946.

28. De gemeenteraad had wel iets langer bij dit punt mogen blijven stilstaan; de verwijdering van de asociale was immers een hoeksteen onder het hele project. Asociale en zwak-sociale moesten uit elkaar worden gehouden vanwege het infectiegevaar dat eerstgenoemden vormden. Inmiddels zat men op de betrokken ministeries flink met dit probleem omhoog. Als min of meer automatisch uitvloeisel van de Tweede Wereldoorlog waren evacuatiekampen tot heropvoedingskampen voor asociale gevormd, maar in de praktijk verschilden de faciliteiten en de aanpak nauwelijks van die in de oorlogsperiode. Pas in 1948 wordt een aantal van die kampen bestemd tot gezinsoorden, waar men veel energie in begeleiding en gegevensverzameling stopt, streeft naar verwetenschappelijking van de aanpak, maar uiteindelijk van deze pretenties weinig kan waarmaken. De door de wethouder genoemde bezinning op wettelijke maatregelen inzake ondertoezichtstelling van asociale gezinnen heeft evenmin tot concrete maatregelen geleid. Weliswaar kwam het tot een wetsontwerp op basis van de aanbevelingen van de 'commissie Eijssen', 1951: 'Wetsontwerp Ondertoezichtstelling van gezinnen die maatschappelijk verworpen zijn', maar dit ontwerp is nooit in de Tweede Kamer in behandeling gebracht.

29. J. van Mill, *Het Zuidpleinplan* (Rotterdam 1953). Het gebrek aan een uniforme begripsomschrijving van termen als zwak-sociaal en asociaal heeft beleidsbepalers en hulpverleners altijd in hoge mate dwars gezeten. Ondanks het overduidelijk subjectieve karakter van de oordelen terzake - wat de ene waarnemer als asociaal kwalificeert zal door een andere wellicht als normaal worden beschouwd - heeft men decennia lang getracht om er wetenschappelijk grip op te krijgen. Dat was zeker geen exclusief Rotterdamse bezigheid. Het onderwerp 'asocialiteit' is vanaf de bevrijding tot ver in de jaren zestig een ware 'hype' geweest. De literatuurlijst, behorend bij het rapport 'Sociale Integratie Probleemgezinnen' (Den Haag 1961, uitgave van het ministerie van Maatschappelijk Werk), bevat 173 titels, waarvan 148 Nederlandstalige. De grootste productie daarvan ligt rond het jaar 1955.

30. Zie voor de onderbouwing van het katholieke standpunt: J.M. van

Tienen, 'Het Zuidpleinplan en de levensbeschouwing', *Katholiek Sociaal Tijdschrift* (1957) 209-215.

31. De jaarverslagen van het Curatorium voor Bijzondere Opheffingsarbeid geven een uiterst gedetailleerd beeld van de activiteiten in het kader van het opheffingsproject. Ook bevatten zij gedetailleerde (anonieme) beschrijvingen van gezinssituaties. De verslagen over de periode 1948 t/m 1954 maken deel uit van het jaarlijkse 'Verslag van den toestand der gemeente Rotterdam'. Van 1 januari 1955 tot 1 september 1959 werd het jaarverslag in zelfstandige vorm uitgegeven. Per 1 september 1960 werden de werkzaamheden van het curatorium onderdeel van de Stichting Bijzonder Gezinswerk Rotterdam (SBGR), die eveneens gedetailleerde jaarverslagen publiceerde.

32. GAR, Gemeentelijke Woningstichting, inv. 14: Brief van de Directeur Volkshuisvesting aan de Wethouder van Openbare Werken dd. 24 maart 1948.

33. Archief Sociale Zaken, inv. 1844.1, doos 1833: Brief van Van Mill aan de wethouder van Sociale Zaken dd. 3 mei 1950.

34. Handelingen van de gemeenteraad van Rotterdam 1963, 81.

35. G. Bestebreurtje, *Rotterdam in de jaren vijftig; fragmenten uit een samenleving* (Rijswijk 1983).

36. De Klerk en Moscoviter (zie noot 18).

37. H. Knijpinga, *Opkomst en ondergang van een Rotterdamse volksbuurt 1941-1965* (Rotterdam 1994).

38. Jaarverslag september 1960-september 1961 van de Stichting Bijzonder Gezinswerk Rotterdam.

39. Archief Dienst Sociale Zaken, inv. 1844.5, doos 1847.

40. Archief Dienst Sociale Zaken, inv. 1844.5, doos 1848.

41. Idem.

42. Idem.

43. *Werken in achterstandssituaties* (Den Bosch 1982, rapport van het NIMO).